

ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

1970–1980-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻՑ ԽՍՀՄ ՎՅՆԵՐԻ ՆԵՐՎԱՂԹԻ ՓՈՐՁԵՐԸ ԵՒ ՎՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

(հայկական Վարթո ցեղախմբի հայրենադարձման ողբասկանը)

Վայտնի է, որ խորհրդային Միության պատմության ընթացքում աշխարհի տարբեր երկրներից իրականացվել է պետականորեն կազմակերպված՝ հայերի ներգաղթ խորհրդային Հայաստան: Այդ գործընթացը մասնակիորեն վերաբերել է նաև Թուրքիայի Հանրապետությունում Հայոց ցեղասպանությունից հետո գոյատևած հայությունը, սակայն չի ունեցել մեծ ծավալներ: Դրա պատճառների մեջ կարելու դեր ունեն իՍՀՄ–Թուրքիա միջպետական հարաբերությունները, ինչպես նաև աշխարհաքաղաքական գործընթացները: Չնայած հայերի՝ 1946–1948 թթ. մեծ հայրենադարձության ժամանակ Թուրքիայի հայությունն այդպես էլ հնարավորություն չստացավ ներգաղթելու խորհրդային Հայաստան, սակայն մինչ այդ՝ 1920–1930-ականներին, եւ ավելի ուշ՝ 1960–1980-ականներին, արձանագրվել են Թուրքիայից իՍՀՄ հայերի ներգաղթի առանձին եւ խմբակային դեպքեր:

1970–1980-ական թվականների հայրենադարձության գործընթացում կա մի յուրահատուկ, սակայն ոչ դրական վերջաբանով պատմություն՝ կապված Թուրքիայից հայերի հոծ խմբի կամ ամբողջ տոհմի (ցեղախմբի)՝ խորհրդային Հայաստան ներգաղթի փորձի հետ: Տարբեր աղբյուրների, արխիվային փաստաթղթերի, խորհրդահայ պաշտոնյաների հուշերի հիման վրա ստորեւ կներկայացնենք Հայոց ցեղասպանության ժամանակ փրկված եւ երկար տարիներ հասարակությունից մեկուսացած հայկական մի տոհմի հայրենադարձման ձախողված փորձի պատմությունը:

Մինչ այդ, սակայն, պետք է պատկերացնել Թուրքիայում այն համապատկերը, որտեղ տեղի էին ունենում կիսաուժացած հայերի ինքնության վերադարձի փորձեր, եւ դիտարկել առանձին անհատների ու հոգեւորա-

կաններին ջանքերն այդ ուղղությամբ: Նրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Պոլսո Հայոց Պատրիարք Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանը (1961–1990 թթ.): Շնորհք Պատրիարքի ջանքերով Ստամբուլի հայ համայնքում սկսած՝ 1960-ականներից, աշխուժորեն շարունակվել են աշխատանքները Թուրքիայի տարբեր գավառներում բնակվող հայության առանձին խմբերին վերջնական ուժացումից փրկելու ուղղությամբ: Թուրքիայում ցեղասպանությունից հետո գոյատևած հայության հարցի շուրջ «Ակոս» թերթի երկարամյա լրագրող եւ խմբագիր Սարգիս Սերոբյանն առանձնացնում է մի հետաքրքիր դրվագ. ըստ նրա՝ 1960-ականների սկզբին, պատահական միջադեպի շնորհիվ, Ստամբուլի հայ համայնքը տեղեկացել է Արեւմտյան Հայաստանում գոյատևած հայության փոքրիկ խմբերի մասին¹: ԽՍՀՄ հյուպատոսության Ստամբուլում գտնվող շենքի դիմաց տեղի հայերից մեկը պատահաբար ունկնդիր է լինում հյուպատոսություն դիմած մի մշեցի հայի զրույցին, որից պարզվում է, որ Մուշում մոտ 60 հոգանոց հայկական ընտանիք կա, որ ցանկանում է տեղափոխվել ԽՍՀՄ: 1960-ականներին այդ ընտանիքում հայկական ինքնության շատ տարրեր, բնականաբար, չէին պահպանվել, սակայն, ըստ Սերոբյանի, վառ էր երկու բան. առաջին՝ գիտակցումը, որ իրենք հայ են, որ կարողացել են փրկվել ցեղասպանությունից, եւ երկրորդ՝ որ որպէս հայ՝ կարող են ազատ ապրել Խորհրդային Հայաստանում եւ դրա համար էլ ցանկացել են տեղափոխվել²: Այս պատահական հանդիպումը պատճառ է դարձել, որ պատմական Հայաստանում գոյատևած հայության այդ խմբի հարցը ներկայացվի Պոլսո Պատրիարք Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանին, որն էլ միջոցներ է ձեռնարկել գավառահայության փրկության համար³: Ինչպես նկատում է Սարգիս Սերոբյանը, «Արեւելյան Անատոլիայի հայության փրկության ուղղությամբ երկարատեւ եւ լայնամասշտաբ օպերացիայի պատճառ դարձած առաջին կայծը եղավ մշեցիների հետ կապված այս միջադեպը»⁴:

¹ Կարծում ենք, որ այս պնդումը փոքր-ինչ կտրուկ է, քանի որ մինչ այդ էլ հայ համայնքում վստահաբար տեղյակ էին պատմական Հայաստանում կրոնափոխ լինելու, իրենց ինքնությունը թաքցնելու գնով գոյատևած հայության առանձին խմբերի մասին:

² Sêu L. RITTER, M. SIVASLIAN, Kılıç Artıkları: Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri, İstanbul, 2013, էջ 28:

³ Պոլսո հայոց նախորդ պատրիարքները, հատկապես Զավեն Տեր-Եղիայանը եւ Գարեգին Խաչատուրյանը, նույնպես եռանդագին զբաղվել են ուժացած հայերի խնդրով, ու Շնորհք Պատրիարքը տեղյակ է եղել նրանց գործունեության արդյունքում ի հայտ եկած փաստերին եւ տվյալներին:

⁴ Sêu L. RITTER, M. SIVASLIAN, նշ. աշխ., էջ 28:

Հայահավաք գործունեության համար երջանկահիշատակ Շնորհք Պատրիարքն սկսել է նաեւ դրամական միջոցներ հայթայթել եւ այդ նպատակով այցելել է ԱՄՆ⁵։ Գործունեությունն առավել համակարգված իրականացնելու նպատակով ստեղծվել է «Գաղթականաց հանձնախումբ», որն արդեն 1965 թ. սկսել է զբաղվել պատմական Հայաստանի տարբեր նահանգներում հիմնականում բռնի իսլամացված կամ ծպտյալ, կիսաուծացած հայերին ու նրանց սերունդներին գտնելու եւ արմատներին վերադարձնելու գործով։ Նախ՝ ստեղծվել են առանձին խմբեր, որոնք այցելել են նահանգներ, փնտրել հայերին, արձանագրել եւ ցուցակագրել։ Ինչպես նկատում է Ստամբուլի «Մարմարա» թերթի երկարամյա խմբագիր Ռոպեր Հատտեճյանը, «Շնորհք Պատրիարք կարեւորութեամբ կանգ առաւ գաւառի հայութեան հոգեւոր կարիքներուն վրայ եւ պարբերաբար գաւառ ուղարկեց այցելու հովիւներ»⁶։ Բացի այդ՝ հենց ինքը՝ Շնորհք Պատրիարքը, 1969 թ. հովվապետական այցով եղել է Թուրքիայի մի շարք հայկական եւ նախկինում հայաբնակ նահանգներում, որտեղ գոյատեւել էին հայության փոքրիկ խմբեր։ Երջանկահիշատակ Պատրիարքն այցելել է Թալաս, Մալաթիա, Երզնկա, Խարբերդ, Դիարբեքիր, Մարդին, Իսքենդերուն, Մերսին⁷ եւ այլ վայրեր, որտեղ մնացել էին կիսականգուն, գործող եւ չգործող եկեղեցիներ։

Ուծացման տարբեր աստիճանի հասած հայերի փրկության հարցը հանրապետական Թուրքիայում եղել է նաեւ Հայ Ավետարանական Եկեղեցու ուշադրության կենտրոնում, եւ այդ ուղղությամբ որոշակի քայլեր են արվել։ Օրինակ՝ Հայ Ավետարանական Եկեղեցու հոգեւոր սպասավոր, պատվելի Հրանտ Գյուզելյանը 1960-ականների վերջերին այցելել է Թուրքիայի արեւելյան նահանգներ, շփվել այնտեղ ապրող ուծացած հայության բեկորների հետ եւ օգնել նրանց երեխաների մի մասին ուսման համար տեղափոխվել Ստամբուլ եւ սովորել հայկական կրթական հաստատություններում։ Այսպես բազմաթիվ հայ երեխաներ, որոնք ուծացման եզրին էին, վերագտել են իրենց հայկական ինքնությունը⁸։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ «Շնորհք արք. Գալուստեան. Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ։ Կեանքը եւ գործը» (ուսումնասիրեց եւ գրի առաւ Ռոպեր Հատտեճեան), Իսթանպուլ, 1987, էջ 80։

⁷ Նույն տեղում, էջ 100։

⁸ Հ. ԿԻՐՁԷԼԵԱՆ, Այցելութիւն մը էրմենի վարթօ աշիրէթին, «Բանբեր» հոգեւոր ամսաթերթ, Մարտէլ, 1969, թիւ 11—12, էջ 247։

Հայոց ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում գոյատևած հայության շրջանում յուրահատուկ է «էրմենի Վարթո աշիրէթի» անվամբ հայտնի քրդախոս հայերի ցեղախմբի պատմությունը: Զիզրե գավառում բնակվող հայկական Վարթո բազմամարդ տոհմը Հայոց ցեղասպանության ժամանակ աքսորի ճանապարհին հարձակման է ենթարկվել, եւ ցեղախմբի հինգ ընտանիք փախել ու ապաստան է գտել Զուդի սարում: Ընտանիքներից մեկը կոչվել է «Մալա Վարթո», այսինքն՝ Վարդանի (Վարթոյի) տուն: Լեռան վրա ապաստանած ցեղախումբը շուրջ 25 տարի արտաքին աշխարհից մեկուսացած ապրել է այնտեղ՝ տեղյակ չլինելով, թե այդ տարիներին ինչեր են կատարվել Թուրքիայում եւ ընդհանրապես աշխարհում: Ցեղախումբն զբաղվել է անասնապահությամբ եւ բազմացել բացառապես ներքին ամուսնություններով⁹: Տասնամյակներ հետո Վարթո ցեղախմբի գոյության փաստը հայտնի է դարձել նաեւ Ստամբուլի հայկական համայնքում, եւ վերոնշյալ Հրանտ Գյուզելյանը 1969 թ. այցելել է ցեղապետ Սիյամենթ Յաղբասանին: Իր այցի մասին պատվելին պատմել է հետեւյալը. «Կը հասնինք Ճիզրէ, ճիփ մը գտնելով՝ 300 անձ հաշուող վաշկատուն կեանք ապրող ցեղ մը պիտի այցելենք՝ որ կը կոչուի «էրմենի Վարթո Աշիրէթի»: Երեք ձիեր կը պատրաստեն որ մեզ կը տանին այս հայ խումբին մօտ: Մթութեան մէջ հազիւ շուքեր կը նշմարուին երբ ուրախութեան իրարանցում մը տեղի կ'ունենայ: Մեծ ու պզտիկ մեր երեքին ձեռքերը կը համբուրեն: Կը շուարիմ, երկու ձեռքերս ու այտերս կը համբուրուին: Անոնք ուրախ են, իսկ իմ աչքերէս արցունքներ կը հոսին»¹⁰: Պատվելին նշում է նաեւ, որ հայերի այս խմբի մասին տեղեկացել է Պոլսո Հայոց Պատրիարք Շնորհ Գալուստյանից: Գյուզելյանն առաջարկել է ցեղապետ Սիյամենթին ցեղախմբի երեխաներին սովորելու համար ուղարկել Ստամբուլ, որտեղ նրանք հայ-քրիստոնեական ազգային կրթություն կստանային: Սակայն Թուրքական հատուկ ծառայություններն ուշադրության կենտրոնում են պահել այս խնդիրը եւ պատվելի Գյուզելյանին ու նրան ուղեկցողներին ձերբակալել: Ուշագրավ է նրան հարցաքննող դատախազի հարցը՝ կապված քրդախոս երեխաներին Ստամբուլ տեղափոխելու հետ. «Ինչո՞ւ չես թողուր, որ Թուրք դպրոց երթան: Ինչո՞ւ ասոնք հայ դպրոց կը

⁹ Sêu R. AKAR, Cudili Rakelin masalı, Tempo, 25, 01, 2007, էջ 7:

¹⁰ Հ. ԿԻՐԳԷԼԵԱՆ, Այցելություն մը էրմենի վարթո աշիրէթին, «Բանբեր» հոգեւոր ամսաթերթ, Մարտէլ, 1969, թիւ 7—8, էջ 165:

տանիս, հայ պիտի ընես»¹¹։ Ավելի ուշ՝ 1978 թ., շուրջ 500 հոգանոց էրմենի Վարթո ցեղախումբն ամբողջությամբ տեղափոխվել է Ստամբուլ, եւ հայկական համայնքն աջակցություն է ցուցաբերել նրանց, պատրիարքարանի եւ հայ գործարարների ջանքերով նրանք տեղավորվել են աշխատանքի։

Սակայն դրանից կարճ ժամանակ անց Շնորհ Պատրիարքը նախաձեռնում է Վարթո ցեղախմբի հայրենադարձման գործընթացը հորհրդային Հայաստան, եւ այս մասին տվյալներ են պահպանվել ինչպես խորհրդային արխիվային փաստաթղթերում, այնպես էլ ՀԽՍՀ պաշտոնյաների հուշերում։ Դրանց մեջ հատկապես կարելի է հորհրդային Հայաստանի պետական-քաղաքական գործիչ, ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ, հայրենադարձության հարցերով զբաղվող պետական հանձնաժողովի նախագահ Ալեքսան Կիրակոսյանի հուշագրության մեջ ներկայացված փաստերը 1980 թ. հայրենադարձության մի դրվագի մասին։ Այդ տվյալները համագրելով այլ փաստերի հետ՝ կարող ենք եզրակացնել, որ դրանք վստահաբար վերաբերում են էրմենի Վարթո քրդախոս ցեղախմբին։

Այսպես՝ ըստ Ա. Կիրակոսյանի՝ հորհրդային Հայաստանի կառավարությանը եւ անձամբ իրեն է դիմել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը՝ ներկայացնելով Պոլսո Հայոց Պատրիարք Շնորհ Գալուստյանից ստացած նամակը, որտեղ տեղեկացվում է, որ Ալաշկերտից Ստամբուլ է եկել քրդախոս հայ 157 ընտանիք եւ ցանկություն է հայտնել տեղափոխվելու հորհրդային Հայաստան¹²։ Նրանց ընդհանուր թիվը եղել է մոտ 750 անձ, եւ նրանք հիմնականում հողագործությամբ ու անասնապահությամբ զբաղվող, սոցիալական ծանր վիճակում հայտնված գյուղացիներ են եղել։ Վեհափառի եւ Պատրիարքի խնդրանքը՝ ուղղված խորհրդային իշխանություններին, եղել է այդ մարդկանց Հայաստան տեղափոխվելու հարցին աջակցելը։ Հարցը Ա. Կիրակոսյանը քննարկել է ՀԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի հետ, եւ որպես լուծման ուղիներից մեկը՝ հայկական իշխանություններն առաջարկել են այդ հայերին ԽՍՀՄ տեղափոխել երրորդ երկրի միջոցով՝ որպես զբաղաշրջիկներ, քանի որ Թուրքիան չէր թույլատրի նրանց

¹¹ Նույն տեղում, էջ 245։

¹² Ա. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, Մայրամուտի շեմին, հուշեր եւ մտորումներ, Երեւան, 2019, էջ 158—159։

զանգվածային արտագաղթը¹³։ Շնորհք Պատրիարքի օգնությամբ նրանք տեղափոխվել են Սիրիա, որպեսզի հետո գան խորհրդային Հայաստան։ Ի դեպ՝ Ա. Կիրակոսյանը նշում է, որ առաջնորդվելով անվտանգային խնդիրներով, ինչպես նաեւ զգուշանալով նրանց շրջանում անվստահելի անձանց հնարավոր ներդրման հավանականությունից՝ թուրքահայերի տեղափոխմանը Հայաստան դեմ են եղել անվտանգության կառույցի ներկայացուցիչները, եւ անձամբ ՀԽՍՀ ՊԱԿ-ի ղեկավար Մարիուս Յուզբաշյանը հայրենադարձության հարցերով զբաղվող հանձնաժողովի նիստում դեմ է քվեարկել այդ հարցին՝ պատճառաբանելով, որ կարող է նրանց մեջ անցանկալի անձինք լինեն¹⁴։ Ինչեւէ, հայերի այդ խումբը Սիրիայով տեղափոխվել է Հայաստան եւ տեղավորվել Մասիսում, որտեղ նրանք ենթարկվել են բժշկական ստուգման, նրանց տրվել են առաջին անհրաժեշտության պարագաներ։ «Հյուծված, ցնցոտիների մեջ, հիվանդություններից տառապող դժբախտ մարդիկ էին»,— գրում է Ա. Կիրակոսյանը¹⁵։ Որոշ ժամանակ անց նաեւ որոշվել է այդ հայերի բնակության վայրը՝ Լեռնային շրջաններ, անգամ պատրաստվել են բնակարաններ, աշխատատեղեր¹⁶։

Խոսելով Թուրքիայի հայերի՝ խորհրդային Հայաստան ներգաղթի թեմայի մասին՝ ավելորդ չէ ներկայացնել նաեւ Շնորհք Պատրիարքի մոտեցումները եւ դիրքորոշումը ընդհանրապես այդ խնդրի վերաբերյալ։ Այսպես՝ Ֆրանսիայում ԽՍՀՄ դեսպանության քարտուղար Հ. Լիլոյանը 1974 թ. նոյեմբերի 22-ին իր օրագրում գրի է առել Ֆրանսիա ժամանած Պոլսո Հայոց Պատրիարք Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանի հետ իր հանդիպման մանրամասները։ Հանդիպման ընթացքում Պատրիարքը ներկայացրել է Թուրքիայի հայության ծանր դրությունը եւ ասել. «Թուրքիայում բնակվող հայերի միակ փրկությունը խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելն է», եւ խոստացել, որ անհրաժեշտության դեպքում Հայոց Եկեղեցին, տվյալ պարագայում՝ Պոլսո Հայոց Պատրիարքությունը, կարող է օգնել Ստամբուլի ԽՍՀՄ հյուպատոսությանը թուրքահայերի ներգաղթի կազմակերպման հարցում¹⁷։

¹³ Նույն տեղում, էջ 159։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 159–160։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 160։

¹⁶ Նույն տեղում։

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 191, թ. 2։

Վերագառնալով Վարթո քրդախոս ցեղախմբի՝ Խորհրդային Հայաստան ներգաղթելու հարցին՝ պետք է նկատել, որ Հայաստանի ազգային արխիվի տարբեր ֆոնդերում այդ մասին հանդիպում են մի շարք փաստաթղթեր, գրազրույթուն, ինչը եւս վկայում է, որ հարցը ՀԽՍՀ իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում է եղել: Այսպես՝ 1980 թ. հունվարի 21-ին Խորհրդային Հայաստանի ներքին գործերի նախարարի առաջին տեղակալ Բ. Մելիքսեթյանը «գաղտնի» դասիչով գրույթուն է ուղարկում ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Ալեքսան Կիրակոսյանին, որտեղ նշում է, որ համաձայն նրա հանձնարարականի՝ քայլեր են արվում Թուրքիայից տեղափոխված այդ հայերի մշտական բնակության հարցի քննարկման ժամկետների կրճատման նպատակով¹⁸: Բացի այդ՝ նշվում է, որ դժվարություններ են ի հայտ գալիս նաեւ այն պատճառով, որ այդ մարդիկ չեն տիրապետում ո՛չ հայերենին, ո՛չ էլ ռուսերենին¹⁹: Ի դեպ՝ խոսելով հայրենադարձվածների գրագիտության աստիճանի մասին՝ հայրենադարձության թեմայի ամենախորագետ մասնագետներից Հ. Մելիքսեթյանը եւս նշում է, որ նրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում անգրագետները եւ կիսագրագետները, իսկ «Թուրքիայից ժամանածների որոշ մասը նույնիսկ հայերեն խոսել չգիտեր»²⁰:

1980 թ. օգոստոսի 5-ին ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Զոն Կիրակոսյանը «գաղտնի» դասիչով Կոմկուսի Կենտկոմ է ուղարկում տեղեկանք՝ «մշտական բնակության համար Թուրքիայից 500 հայերի Հայկական ՍՍՀ տեղափոխվելու մասին», որտեղ նշվում է, որ Պոլսոց Հայոց Պատրիարքը 1979 թ. սկզբին նամակ է ուղարկել Արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման եւ տեղավորման կոմիտե՝ խնդրանքով Ստամբուլից Խորհրդային Հայաստան մշտական բնակության համար տեղափոխել 500 հայի՝ մոտավորապես 90 ընտանիք, որոնք Ստամբուլ են տեղափոխվել «Թուրքիայի ներքին գաղառներից» 1977 թ. վերջին²¹: Նշվում է, որ նրանք հիմնականում գյուղացի անասնապահներ էին, որոնք նյութական եւ հոգեբանական ծանր վիճակում էին: Նկատենք, որ Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Զոն Կիրակո-

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 282, թ. 3:

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 4:

²⁰ Հ. ՄԵԼԻՔՍԵՏԻԱՆ, Հայրենիք—Սփյուռք առնչությունները եւ հայրենադարձությունը (1920—1980 թթ.), Երեւան, 1985, էջ 292:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 3, գ. 18, թ. 34:

սյանը դեռեւս 1979 թ., ենթադրաբար, Վեհափառի դիմելուց հետո որոշ քայլեր է ձեռնարկել՝ խնդրի հետ կապված. մասնավորապես՝ նամակով դիմել է ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարի առաջին տեղակալ Վ. Մալցեւին՝ խնդրելով հանձնարարել Թուրքիայում ԽՍՀՄ դեսպանին տալ կարծիք՝ հայերի տեղափոխման հետ կապված: Դեսպանությունից 1979 թ. հուլիսին պատասխանել են, թե այդ հայերը պետք է, ներգաղթի համար նախատեսված կանոնների համաձայն, ձեւակերպեն իրենց դիմումները, ինչպես նաեւ ստանան թուրքական իշխանությունների թույլտվությունը երկրից դուրս գալու համար²²: Սակայն արդեն 1980 թ. սեպտեմբերի 19-ին կրկին «գաղտնի» դասիչով Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմ ուղարկված տեղեկանքում Զոն Կիրակոսյանը հայտնում է, որ մայիսի 29-ին Ստամբուլում ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսությունից ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարությունն ստացել է հեռագիր, որտեղ նշվում է, որ հյուպատոսությունը նպատակահարմար չի համարում այդ հայերին տրամադրել արտոնագրեր՝ Խորհրդային Հայաստան մշտական բնակության տեղափոխվելու համար, քանի որ դա կարող է առաջացնել թուրքական իշխանությունների բացասական արձագանքը: Հյուպատոսությունը ցանկալի է համարել, որ այդ հայերը Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվեն իբրեւ թե զբոսաշրջիկներ՝ երրորդ երկրի միջոցով²³: Եթե այս փաստը համադրում ենք Շնորհք Պատրիարքի օժանդակությամբ Վարթո ցեղախմբին Սիրիա տեղափոխելու մասին տվյալների հետ, ապա պատկերն առավել ամբողջական է դառնում:

1980 թ. սեպտեմբերի 11-ին ՀԽՍՀ արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման եւ տեղավորման կոմիտեի նախագահ Դ. Հովհաննիսյանը ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Զոն Կիրակոսյանին ուղղված գրության մեջ հայտնում է. «Զեր բանավոր պահանջի համաձայն հայտնվում է, որ 1979—1980 թթ. ընթացքում Թուրքիայից ՍՄՀՄ է վերադարձել 45 հայ ընտանիք՝ 242 մարդ, այդ թվում՝ կանայք՝ 125 հոգի, տղամարդ՝ 117 հոգի: Ըստ հասակի՝ 1—45 տարեկան՝ 205 հոգի, 45-ից բարձր՝ 3 հոգի: Նրանց մեծ մասը կորցրել է մայրենի լեզուն, դարձել քրդախոս: ...Նրանք բոլորն էլ դիմել են ՍՄՀՄ մշտական բնակության մնալու եւ քաղաքացիության ստանալու մասին»²⁴: Եւ ենթադրաբար հենց այս գրության հիման

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում, թ. 35—36:

²⁴ ՀԱՆ, ֆ. 326, ց. 4, գ. 90, թ. 2:

վրա Զոն Կիրակոսյանն իր անունից գրություն է ուղարկում ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Վ. Ստուկալինին, որտեղ նկարագրում է արդեն վերը նշված հայերի վերաբերյալ Շնորհ Պատրիարքի համապատասխան դիմումը եւ դրան հաջորդած գործողությունները²⁵։ Սակայն Մոսկվա ուղարկված իր գրության մեջ Զ. Կիրակոսյանը հայերի՝ Սիրիա տեղափոխվելու պատճառ է նշում «ծանր նյութական եւ անելանելի վիճակը»²⁶, այլ ոչ թե վերելում նշված տարբերակը՝ երրորդ երկրով եւ զբոսաշրջության պատրվակով Խորհրդային Հայաստան ներգաղթ կազմակերպելու ծրագիրը։ Փաստորեն՝ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները փորձել են ելքեր գտնել եւ երբեմն խուսափել են Մոսկվային փոխանցել ամբողջական տեղեկություն։ Գրության մեջ Կիրակոսյանը նշում է նաեւ, որ այդ պահի դրությամբ Խորհրդային Հայաստանում եղել է 242 հայ, սակայն հավելում է, որ ըստ իրենց ունեցած տվյալների՝ Թուրքիայից Սիրիա է ժամանել հայերի մեկ այլ խումբ, որը նույնպես ցանկանում է տեղափոխվել ԽՍՀՄ մշտական բնակության²⁷։ Սա եւս խոսում է Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության մտածված խուսանավման փորձերի մասին, քանի որ չի նշվում ժամանածների ընդհանուր թիվը, եւ ասվում է, որ էլի կան մարդիկ, բայց դրանց հանրագումարը հավասար է Վարթոցեղախմբի տեղափոխվելու ցանկություն հայտնած հայերի ընդհանուր թվին։ Բացի այդ՝ Զ. Կիրակոսյանը հղում է անում 1966 թ. օգոստոսի 9-ի ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդի որոշմանը, համաձայն որի՝ Խորհրդային Հայաստանն իրավունք ուներ արտասահմանից տարեկան 1000 հայ ընդունել մշտական բնակության համար։ Այս հիմքով նա խնդրում է ԽՍՀՄ արտաքին գործերի փոխնախարարին, որ նա հրահանգի Սիրիայում ԽՍՀՄ դեսպանատանը եւ Հալեպի գլխավոր հյուպատոսին օժանդակել Թուրքիայից ժամանած այդ հայերին Խորհրդային Հայաստան տեղափոխման հարցում եւ նրանց դիտարկել «արտասահմանից վերադարձող հայերի քվոտայի»²⁸ հաշվին»։ Զ. Կիրակոսյանն անգամ պատրաստակա-

²⁵ Նույն տեղում, թ. 3։

²⁶ Նույն տեղում։

²⁷ Նույն տեղում, թ. 3—4։

²⁸ Վարթոցեղախմբի՝ Սիրիայով Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելու հարցի քննարկման մասին ՀԱԱ ՀՀ կառավարության ֆոնդում պահվող «գաղտնի» դասիչով փաստաթղթի համաձայն՝ 1980 թ. սեպտեմբերի 18-ին հարցը քննարկվել է ՀԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդին առընթեր Արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման եւ տեղավորման կոմիտեի նիստում, եւ փորձել են գտնել տեղափոխելու համար ուղիներ՝ այդ թվում եւ

մուծվում է հայտնում Սիրիայում *ԽՍՀՄ* դեսպանությանն օգնելու նպատակով այնտեղ գործուղել *Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ներկայացուցչի*²⁹։ Այս դրվագը եւս ցույց է տալիս, թե *ՀԽՍՀ* իշխանությունների համար ինչպիսի կարեւորություն է ունեցել վերապրած հայերին օգնելու հարցը։

Սակայն, ցավոք, ո՛չ Վեհափառի եւ Պոլսո Հայոց Պատրիարքի, ո՛չ *Խորհրդային Հայաստանի* իշխանությունների ջանքերն այդպես էլ արդյունք չեն տվել։ Կիսաուծացած Վարթո ցեղախմբի հայերի հայրենադարձման թեման դարձել է *ԽՍՀՄ–Թուրքիա քաղաքական հարաբերությունների օրակարգի հարց՝ դրանից բխող բացասական հետեւանքներով*։ Եւ շուտով Մոսկվայից՝ *ԽՄԿԿ Կենտկոմից*, «հույժ գաղտնի» դասիչով եւ անձամբ Լ. Բրեժնեւի ստորագրությամբ Երեւան է եկել որոշում՝ «Հայաստանում հայրենադարձության կոպիտ խախտումների մասին», որում նշված է եղել, որ Հայաստանի Մինիստրների *Խորհուրդը* խախտել է հայրենադարձության սահմանված կարգը՝ դրա համար օգտագործելով «զբոսաշրջության» եղանակը³⁰։ Ամենայն հավանականությամբ՝ այս բնութագրումը վերաբերել է հայ պաշտոնյաների վերը նշված ջանքերին։ Չնայած որոշ հայ պաշտոնյաների հուսահատ քայլերի, ընդվզման, վիճակը կարգավորելու փորձերին՝ Կենտկոմի որոշումն անբեկանելի էր, եւ Ա. Կիրակոսյանի գնահատականն այդ խնդրի բացասական հանգուցալուծմանը շատ խոսուն է. «Այս պատմության ավարտը ողբերգական եղավ. 750 հայերի երկաթուղով Լենինականից կրկին *Թուրքիա* ուղարկեցին»³¹։

РЕЗЮМЕ

Известно, что на протяжении истории существования Советского Союза на государственном уровне организовывалась репатриация армян в Советскую Армению из разных стран мира. Этот процесс частично коснулся и армян, чудом переживших Геноцид и проживающих в Турецкой Республике, хотя и не

Խորհրդային Հայաստան ներգաղթող հայերի համար նախատեսված քանակի հաշվին. տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 282, թ. 2:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 4, գ. 90, թ. 4:

³⁰ Ա. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 160:

³¹ Նույն տեղում, էջ 161:

имел большого размаха. Важную роль в этом сыграли межгосударственные отношения СССР и Турции, а также геополитические процессы. Несмотря на то, что в период 1946–1948 гг. во время Великой Репатриации армяне Турции так и не получили возможность иммиграции в Советскую Армению, однако до этого в 1920–30-ых и позднее в 1960–80-ых годах были зарегистрированы случаи индивидуальной и коллективной репатриации армян из Турции в СССР. В истории репатриации в 1970–1980-ых годах примечательна уникальная, но не имеющая положительный финал, история, связанная с попыткой иммиграции компактной группы или целого рода (племени) армян из Турции в Советскую Армению.

SUMMARY

It is widely known that during the Soviet Era the repatriation of the Armenians to Soviet Armenia from different countries of the world was organized at the state level. This process was partially related to the Armenians who miraculously survived the Armenian Genocide and were living in the Republic of Turkey, but did not reach a massive scale. The USSR-Turkey interstate relations, as well as geopolitical processes were among the most important reasons of this. Despite the fact that Turkish Armenians were not allowed to immigrate during the period of the Great Repatriation of 1946–1948, there were cases of individual or collective repatriation earlier in the 1920–1930s and later in the 1960–1980s. The sole attempt of immigration of a compact group or a whole clan of Armenians from Turkey to Soviet Armenia that did not have a positive outcome is remarkable in the history of repatriation in the 1970–1980s.

